

ЕПОХА МОДЕРНА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЄЛИСАВЕТГРАДА

Олена КИРИЧЕНКО (Кіровоград, Україна)

В статті розглядаються особливості провінційного варіанту стилю модерн на прикладі Єлисаветграда., виявляється специфіка формування художнього образу міста з появою орієнтирів на стильові тенденції модерну.

Ключові слова: стиль модерн, архітектурний декор, художній образ, стильові тенденції, місто-сад, кутовий фасад.

В статье рассматриваются особенности провинциального варианта стиля модерн на примере Елисаветграда, выявляется специфика формирования художественного образа города с появлением ориентиров на стилевые тенденции модерна.

Ключевые слова: стиль модерн, архитектурный декор, город-сад, угловой фасад, художественный образ, стилевые тенденции.

The article identifies characteristics of the provincial version of the Nouveau style for example Elisavetgrad, revealed specificity of formation of the artistic image of the city with the advent of landmarks on the style tendencies of Nouveau style. Identified transformation in the city of Elisavetgrad in the late XIX - early XX century. Determined the development of the city in preformu time. Noted that one of the notable features of distribution of forged fittings, forged for the original drawings. In the process of formation of a new artistic image of the city in the late XIX - early XX century in Elisavetgrad city cultural text reflected the complexity of the multi-cultural consciousness of the epoch, gravitated to the synthesis of shapes, images, historical experience and at the same time was based on the latest scientific and technical achievements and artistic-aesthetic program. Inherent romanticism dualism artistic image added Elisavetgrad architecture of the late XIX - early XX century emotional and fine motility, and provided that the originality, which Elisavetgrad differed among other Ukrainian cities.

Key words: Nouveau style, architectural decoration, garden city, corner facade.

Постановка проблеми. Стиль модерн, який сформувався в європейському культурному просторі на початку XX століття, охопив

собою майже всі країни і яскраво проявився не тільки в столицях, але і в провінціях багатьох регіонів. Українські провінційні міста не залишилися осторонь від освоєння естетики модерну і своєрідно переломлювали його ідеї в різних сферах життя. Виявлення специфіки формування художнього образу Єлисаветграда наприкінці XIX – на початку XX ст. є актуальним і дозволяє дослідити, які умови сприяли сприйняттю нових архітектурних ідей провінцією і як це відобразалось на формуванні художнього образу міста.

Аналіз останніх досліджень. Український модерн в останні роки розглядався в контексті загального аналізу архітектурних новацій, які сприймали з Європи великі міста, В.Овсійчуком, В.Ясієвичем, В.Чепеликом, котрі визначили закономірності формування стилю в Україні і основні етапи та види його проявлення в українському культурному просторі; на прикладі провінційних міст особливості модерну аналізували Н.Мельник (Одеса), О.Єрошкіна, П.Дзюбенко (Харків), О.Щербань (Полтава). Архітектурний образ Єлисаветграда залишається малодослідженим, лише О.Кецько здійснила спробу осмислити етапи елисаветградського містобудівництва, майже не розглядаючи цю проблему через призму стильової специфіки.

Метою статті є виявлення містобудівних перетворень, якими жив Єлисаветград наприкінці XIX – на початку XX ст. і які протікали в контексті загальноєвропейських стильових пошуків, що впливало на формування художнього образу міста завдяки втіленню нових стильових тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Зміни в передреволюційному житті Єлисаветграда відбулися насамперед у містобудівній політиці, котра проводилась владою в нових адміністративних умовах, які склалися з іншим статусом міста як аграрно-промислового центру південної частини Російської імперії. Це надихнуло Єлисаветград до поновлення міського життя, відкривши перед ним широкі можливості для входження в загальноєвропейський культурний контекст. Наприкінці XIX – на початку XX століття тут працює безліч підприємств, разом з цим збільшується потреба в архітектурних будівлях різного призначення. Одним з найважливіших стимулів інтенсивного будівництва стає дозвіл на купівлю та продаж міських земельних ділянок. На кошти приватного капіталу споруджуються також будівлі сакрального призначення. Одним словом, складається ситуація, коли підприємець із провінції, вступивши в пору розквіту, стає замовником архітектури. І хоча до кінця XIX ст. Єлисаветград не належав до передових міст у модернізації свого архітектурного простору, саме цей період виявляється найбільш продуктивним і яскравим у формуванні його архітектурно-художньої своєрідності.

У пореформену пору забудова Єлисаветграда розвивалася у двох напрямках: один продовжував принципи регулярного планування міського простору та чітко вираженої урбанізованої структури, іншій вписувався в популярну наприкінці століття концепцію «міста-саду», яка в провінції вмістила в себе цілий комплекс нових структурних компонентів – від створення зелених зон і розведення фруктових садів у центральних і окраїнних районах міста до формування фабрично-заводського і дачного типів поселень [1]. За короткий період в Єлисаветграді виникло безліч громадських будівель різних типів – залізничний вокзал, поштамт, магазини, ресторани, готелі, банки, фабричні і заводські приміщення, зводились навчальні заклади, приватні лікарні, приватні особняки. Однак процес єлисаветградського будівництва був своєрідним: нова епоха увібрала в себе пізній еклектичний історизм і новації модерну. Архітектура тут так і не подолала тяжіння до ретроспекції.

Інтенсивний розвиток міської архітектури кінця XIX – початку XX ст. пов'язаний насамперед з іменами двох майстрів – О.Л.Лішневського, випускника Петербурзької Академії мистецтв, який приїхав до Єлисаветграда в 1895 році на запрошення голови міста О.М.Пашутіна і зайняв посаду міського архітектора; а також Я.В.Паученка – випускника Московського училища живопису, скульптури та архітектури, який повернувся в рідне місто в 1897 році і успадкував від батька іконостасну, художньо-іконописну і позолотну майстерню. Естетичне кредо обох еволюціонувало в бік з'єднання рис еклектики і модерну в одному архітектурному об'єкті. У цьому тяжінні до змішання стильових тенденцій минулого прочитується романтична спрямованість по-особливому темпоралізувати структуру міського простору [2], створивши умови для особливого його сприйняття. Романтики уподібнювали архітектуру образотворчому письму та бачили ідеальне місто як текст, який поєднав в собі різноманітність історичних епох, наголос робився на різноманітті використання архітектором історичних мотивів. Архітектор опинявся перед ситуацією вільного вибору (звідси термін, застосований до архітектури еклектики, – «архітектура вибору»). Комплексне сприйняття архітектурного середовища наприкінці XIX ст. створювало новий романтичний образ міста, що відповідало потребам часу. На тлі ампіру, що панував в Єлисаветграді ще в 60-х роках XIX ст. і виражав офіційну імперську парадигму, своєрідний діалог еклектики і модерну помітно збагачував і оживляв архітектурний ландшафт Єлисаветграда, в якому починає проглядатися як би заперечення норм класицизму, які вже «наскучили».

О.Л.Лішневській будував у Єлисаветграді імпозантні, величні громадські будівлі і приватні будинки. Неоромантичні погляди в світогляді молодого архітектора відобразились у багатьох його спорудах: це будівля трамвайного депо, Пушкінське міське училище, Відділення міського банку,

Торговий дім Заславського, жіноча гімназія, за його проектом у місті збудовано кілька приватних особняків. Першим особняком у новому стилі став будинок купця Барського на Верхньо-Донській вулиці (вул. Дворцова, краєзнавчий музей). Слідуючи романтичної лінії модерну, він дав волю фантазії, оформивши трьохчастинний фасад різноманітними за формою вікнами, рясним ліпним декором, в якому відчувається зв'язок раннього модерну із символістською поетикою: в образах масок відображені характерні для епохи інтонації нерозділеності життя і смерті. Інтер'єри особняка вирішені в дусі еkleктичного мислення, яке визначало всю творчість архітектора: кімнати з барокової ліпниною і пишними розписами чергуються із залами в дусі класицизму і службовими приміщеннями в стилі раннього модерну.

Я.В.Паученко представляв ту лінію архітектурного ретроспективізму, що як би в мініатюрі відтворювала «теремний» характер неоруських московських зразків. Почерк майстра прочитується у всіх його будівлях, де неоромантичні тенденції відображені східними, неороманськими, необароковими, неоруськими інтонаціями і де Я. Паученко зберігає як будівельний матеріал цеглу, а як прийом поживлення фасаду використовує асиметрію – і в розташуванні об'ємів, і у формах та розміщенні вікон, і в оформленні даху з неодмінним включенням шатрових елементів. Іноді його будинки здаються різьбленими, настільки вони збагачені профільованими деталями в обробці (у цьому проглядається вплив іншої сфери творчості Я. Паученка, а саме виготовлення різьблених золочених іконостасів, за що, до речі, його майстерня неодноразово отримувала дипломи всеросійських виставок). Нерідко архітектор звертався до форм стриманого класицизму, який він легко поєднував з більш вільними формами. Такою є будівля Міжнародного кредитного банку (Дворцова вул., 17), яка вирішена в дусі властивої 1910-м рокам неокласики. Будівництво особняків за проектами Я. Паученка досить швидко набуло популярності, що створило умови конкуренції між двома видатними архітекторами.

Інтереси архітекторів перетнулися при будівництві комплексу лікарні Товариства Червоного Хреста св. Анни (тепер міська лікарня № 2 по вул. Щорса, 1), проект якої спочатку був замовлений О.Лішневському, однак коли він був вже готовий і можна було приступати до будівництва, замовниця А.Дмітрян змінила своє рішення і передала роботу Я.Паученку. Ймовірно, причин було декілька, серед них одна крилася в надмірній помпезності проекту О.Лішневського, інша – в його дорожнечі. Будівництво почалося в 1901 році, наприкінці якого О.Лішневський назавжди виїхав до Петербурга. Паученко вибудував лікарню з того ж цегляного матеріалу в неоруській і неовізантійській стильових традиціях, рясно забезпечивши будівлі комплексу членуваннями за допомогою порталів, доповнивши їх улюбленими «шатровими вежами» та деякими новими елементами декору.

За сім років діяльності О.Лішневського на посту головного архітектора і більше півтора десятка років роботи Я.Паученка, померлого в 1914 році, центр Єлисаветграда преобразився настільки, що порівняння міста з європейськими столицями («маленький Париж») не видається дивним. Крім О.Лішневського і Я.Паученкова в кінці XIX – на початку XX ст. у місті працювали й інші архітектори та інженери (імен багатьох з них, на жаль, досі встановити не вдалося). По всій видимості, вони запрошувалися з міст Росії та України (на посаді головних архітекторів працювали І.Кішкін, М.Морозов, Д.Вальтер, П.Федоровський та ін.). Сама поява в цей період плеяди талановитих майстрів з яскраво вираженою індивідуальністю може сприйматися знаковим явищем епохи.

На початку другого десятиліття XX ст. присутність модерну в Єлисаветграді стає все помітнішою. Зодчі, що працювали в місті в десяти роки, вже орієнтуються на зразки нового стилю в його раціоналістичному варіанті з поступовим тяжінням до неокласики, зводять будинки з великою кількістю вікон, які відливали відбитим в них сонячним світлом, з плавними лініями витончено декорованих фасадів, з виступаючими еркерами і своєрідно вирішеними покрівлями (наприклад, пасаж Шполянських, збудований у 1903–1905 роках, авторство не встановлено; сучасний обласний художній музей). З точки зору затвердження принципів модерну в архітектурному просторі Єлисаветграда показовий фасад будинку на Дворцовій (нині будівля служби безпеки), побудованого ймовірно за проектом О.Лішневського (хоча це викликає сумніви). Тут у повному обсязі проявлена обізнаність архітектора в новітньому формоутворенні. У загальній силует будівлі введені елементи асиметрії, ритмізована організація об'ємів, фасад поживлений еркером, балконами, вигнутими пластичними лініями, появою декоративного щіпця, тонко стилізованою імітацією рослинних мотивів у декорі. Тут приділено значну увагу вирішенню актуальної для модерну проблеми – за допомогою великих вікон внутрішній простір отримує додаткову і природну освітленість. Ідея «світлопроникності» була досить популярною в той час – у контексті світлової парадигми символізму архітектура модерну відгукнулася на створення світлової образності безліччю вікон, які варіювалися в формах, обрамленні і розмірах. Делікатне включення в обробку кованих балконних ґрат надає фасаду особливу стильність, що підтримана як би легкими розчерками чорних графічних ліній металу. Проте у внутрішньому просторі будівлі знову домінує ретроспективний принцип змішання стилів.

Протягом півтора десятиліть на центральних вулицях міста з'явилися будівлі, прикрашені фігурами каріатид, і будівлі, які чітко відповідають міському плануванню, зокрема, будинки, що знаходяться на перехресних вулицях, вони будувалися із закругленими або зрізаними кутовими фасадами. Забудова проводиться тепер за принципом щільного,

компактного розташування будинків, що збільшилися у висоті і що дозволило більшу увагу приділити фасадному оформленню.

Одна з примітних особливостей, яка прикрасила місто, полягає в поширенні кованих елементів декору, виконаних за оригінальними малюнками в різних стилях. У Єлисаветграді було декілька чавунно-ливарних і ковальських виробництв, найбільш помітну роль відігравали майстерні М.Петренко, Ш.Наймана і Д.Шаца, та Й.Смірнових, О.Ситника, братів Володимирських, поляка Піковського. Конкуренція, що виникала між ними, змушувала шукати незвичайні і неповторні форми для кування і лиття фонтанних, камінних, віконних і балконних ґрат, парканів і парапетів, дверей і воріт, поручнів сходів, різного призначення кронштейнів, водостічних труб, ліхтарних світильників. Єлисаветградські чавунно-ливарні і ковальські майстерні створили справжнє металеве мереживо, яке оповило міські вулиці ажурним оздобленням.

Друга лінія містобудівних перетворень, що проявилася з особливою очевидністю саме в цей період, це ідея «міста-саду», яка позначилася розгорнутою програмою нового стилю і втілилася в Єлисаветграді кількома концептуальними підходами: підвищеною увагою до озеленення міського середовища, створенням специфічних типів поселень, які стали абсолютно новим словом в структурі міста, нарешті, інтенсивною естетизацією міського простору в цілому. Чи не найбільш красномовно загальноміські зміни відобразив садово-парковий контекст. Протягом кількох років інтенсивно створюються сади (фруктові, шовковичні), сквери, які належали різним організаціям (сад богодельні, лікарняний, гімназійний, сад Земського реального училища, Ковалевські бульвар і сад), виникає безліч приватних садів, деякі абсолютно вписувалися в неоромантичну ауру епохи: в 1880-х роках купцем С.К.Остроуховим під захопленням східними мотивами був розбитий фруктовий сад «Альгамбра», пізніше переданий власником міської громадськості. Таким чином, садово-парковий компонент Єлисаветграда цілком відповідав світоглядним устремлінням часу з його естетизацією природи.

Особливе значення в розширенні міської території даного періоду набуває поява фабрично-заводського поселення в районі великого заводу сільгоспмашин, що належав англійським промисловцям братам Р. і Т.Ельворті. Саме навколо нього починає складатися територія, майже у відповідності з проектом англійця Е.Говарда, автора ідеї «міста-саду», котра заселяється заводськими робітниками, тут з'являється власна інфраструктура, характерна для «робочих зон» (з бібліотекою, лікарнею, театром, так званим «цирком»), на жаль вона не встигла розвинути до кінця в передреволюційне десятиліття. Ідея «міста-саду» виникла під кінець XIX століття в Англії, в ній бачилася можливість створення комфортного для людини урбаністичного простору. Невеликі приватні

заводи оточували місто щільним кільцем, але тільки при заводській зоні підприємства Ельворті відповідала концепції Говарда.

Технічні нововведення, сприйняті містобудівної практикою кінця століття, додали в загальну картину поновлення простору не тільки функціональну користь, але дозволили оживити вулиці, надати їм сучасного вигляду. Завдяки діяльності київських інженерів Л.І.Бродського і А.Абрагамсона в 1897 році в Єлисаветграді був пущений електричний трамвай, маршрут якого перетинав місто від вокзалу до міського саду. Нові стильові тенденції знайшли застосування в мощенні вулиць і площ – у центрі міста перед будівлею Зимового театру з'являється кам'яна кладка «а ля павине перо». Міські каменоломні поставляли для мощення міцні породи граніту.

Все культурне життя міста розвивалось в руслі художніх та естетичних ідей модерну. Наприклад, концепція тілесного виховання, що стала популярною саме в цей час, призвела до появи інтересу до спорту. Одним з новомодних захоплень городян стає велосипедний спорт і на місці колишнього плацу влаштовується циклодром міського Товариства велосипедистів, перенесений пізніше в район Міського саду. Це нововведення стрімко поширюється серед жителів і вже в 1907 році газета «Голос півдня» повідомляє про правила пересування по місту на велосипедах. Крім цього, братами Р. і Т. Ельворті вводиться «мода» на футбол, для чого при заводі був збудований спортивний комплекс.

Висновки. Підводячи підсумки, підкреслимо, що в процесі формування нового художнього образу міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в елисаветградському міському культурному тексті відобразилася вся складність полікультурної свідомості епохи, що тяжіла до синтезу форм, образів, історичного досвіду і одночасно спиралася на новітні науково-технічні досягнення та художньо-естетичні програми. Притаманний романтизму дуалізм художнього образу додавав елисаветградській архітектурі кінця ХІХ – початку ХХ століття емоційну і образотворчу рухливість, а також забезпечував ту своєрідність, якою Єлисаветград відрізнявся серед інших українських міст.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кириченко Е. Усадебное начало в градостроительстве России 1830–1910-х годов // Искусствознание – 1/01. – С. 281–309.
2. Духан И.А. Проблема времени в западноевропейском урбанизме второй половины XIX века (Доклад на XXV Випперовских чтениях) // Вопросы искусствознания 1/93. – С. 218–219.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кириченко Олена Іванівна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри хореографічних дисциплін, образотворчого мистецтва та дизайну мистецького факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: професійна підготовка майбутніх художників.